Гафарова Вилюза Робертовна,
к. филол. н., старший преподаватель
кафедры татарского языкознания, К(П)ФУ,
г.Казань, РеспубликаТатарстан, Россия
e-mail: 9046639045@yandex.ru

Гайнуллина Гульназ Фоатовна,
к. филол. н., доцент кафедры
татарского языкознания, К(П)ФУ
г.Казань, РеспубликаТатарстан, Россия
e-mail: ggf@inbox.ru

УДК 811.512.145

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ТАМЫРДАШ СҮЗЛӘРГӘ КҮЗӘТҮ: ТАРИХИ АСПЕКТ

НЕКОТОРЫЕ НАБЛЮДЕНИЯ НАД ОДНОКОРЕННЫМИ СЛОВАМИ В ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ: ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

SOME OBSERVATIONS ON THE ROOT WORDS IN THE TATAR LANGUAGE: HISTORICAL ASPECT

Аннотация.Статья посвящена изучению однокоренныхслов татарского языка в историческом аспекте. Основное внимание акцентируется на том, что в историческом плане собственно корневыми являются лишь односложные слова. Двусложные и трехсложные корни представляют собой результат осложнения односложных.

Ключевые слова: корень, основа, односложные корни, однокоренные слова, аффиксы.

Abstract. The article is devoted to the morphemic composition of modern Tatar roots in the language in their historical evolution. The main attention is drawn to the fact that historically the truly root are only monosyllabic words. Disyllabic and trisyllabic roots are just merely combination of the root with one or several affixal elements.

Keywords: root, root base, monosyllabic root, affix.

Тел белеме диахрониясендә тотрыклыгы белән характерлана торган тамыр сүзләр этимологик, чагыштырма-тарихи һәм типологик эзләнүләр ягыннан уникаль тикшерү объекты булып саналалар. Төрки тел белемендә этимологик тамырларны киң планда объектив өйрәнергә мөмкинлек бирә торган бай методик тәҗрибә тупланылган [1; 2; 3; 4]. Шул ук вакытта сүзләрнең этимологик бәйләнгән тамыр оялары, аерым тамыр нигезләрнең лексик-семантик үсеше, тамырның фонетик структурасының үзгәреше аның семантикасына йогынты ясавы аз өйрәнелгән өлкә булып санала. Гомумтөрки планда гомоген тамыр нигез мәсьәләләре Е.З.Кажибеков, Э.В.Севортян, А.Т.Кайдаров, И.В.Кормушин, Т.М.Гарипов, Р.Г.Ахметьянов, А.Г.Шайхулов һ.б. хезмәтләрендә яктыртылган. Төрки тел галимнәре фикеренчә, беренчел этимологик тамыр нигезләрнең үсеш-үзгәрешенбилгеле бер төрки тел мисалында карарга кирәк.

Татар теле белемендә этимологик тамырны структур һәм лексик-семантик үсеш планында өйрәнгән хезмәтләр юк диярлек. Бу яктан карганда хезмәтебез гомумтюркологик планда, шул исәптән татар теле белеме өчен актуаль. Хезмәтебезнең максаты – борынгы төрки тамырларны семантик һәм структур аспектта интерпретацияләү. Бу мәкаләдә, этимологик эзләнүләр үткәреп, борынгы беренчел төрки тамырларны табып, аларга нигезләнеп ясалган тамырдаш сүзләрне билгеләү бурычы куелды. Тамырдаш сүзләр ул – бер тамырдан ясалган, барлыкка килгән сүзләр җыелмасы. Тамырдаш сүзләр бер сүз төркеменә һәм төрле сүз төркемнәренә карыйлар. Мәгънә ягыннан бик якын һәм бөтенләй ерак булырга мөмкиннәр.

Төрки тамырларны ачыклаганда, Р.Г.Ахметьянов [1], Э.В.Севортян [4] хезмәтләренә һәм борынгы төрки сүзлеккә [2] мөрәҗәгать иттек.

Хәзерге татар тел белемендә тамырга түбәндәге билгеләмәләр бирелә. Тамыр – сүзнең лексик мәгънәгә ия булган иң кечкенә кисәге [5, б. 166]. Тамыр дип сүзнең лексик мәгънә белдерә торган һәм шул мәгънәне саклаган хәлдә ваграк кисәкләргә таркала алмый торган кисәгенә әйтәләр [8, б. 16]. Тамыр морфема – сүзнең төп мәгънәсен белдерүче, сөйләмдә аерым берәмлек булып кына да кулланыла ала торган, теге яки бу сүз төркеменә керә торган кисәк [7].

Борынгы төрки тамыр – төрки телләр төзелешенең агглютинатив үсеш-үзгәреш процессында даими

була торган фоно-морфо-семантик үзгәрешләргә дә карамастан, үзенең асылын саклаучы, телнең борынгы һәм тарихи берәмлеге. Әгәр дә ул сүз бер иҗектән артмаса, структур яктан беренчел сүз белән тәңгәл килә ала. Барлык башка очракларда, төрки тамыр үзендә статик хәлне, ә сүз – динамиканы чагылдыра торган, телнең ясалма берәмлеге [3, б. 86]. Төрки телләрне өйрәнүче галимнәр фикеренчә, борынгы төрки тамыр бер иҗекле булган. Хәзерге татар телендә ике, өч һәм дүрт иҗектән торган һәм мөстәкыйль мәгънәле кисәкләргә таркалмый торган тамыр сүзләр телебезнең борынгырак катламында ясалма сүзләр булганннар, ләкин хәзерге көндә аларның кайсы сүз төркеменә каравы һәм конкрет мәгънәсе ачык түгел.

Кайбер төрки тамырларны тикшерү дәвамында түбәндәге борынгы төрки тамырлар һәм алардан ясалган тамырдаш сүзләр ачыкланды. Продуктив этимологик тамырларның берсе булып *уз* тамыры тора. Борынгы төрки тамыр уз “озынлык” [1, б. 153; 4, б. 570-572], озынлык мәгънәсен аңлаткан. Бу этимологик тамырдан түбәндәге тамырдаш сүзләр ясалганнар: озай- (фигыль), озат- (фигыль), озын (сыйфат) һәм озак (рәвеш). Озай- сүзендә -ай фигыль ясагыч кушымча барлыгы күзәтелә, бу кушымча мәгънәсен саклаган. Тик бу сүзне тамыр һәм кушымчага таркатып булмый, чөнки оз тамыры хәзерге татар әдәби телендә кулланылмый, реаль лексик мәгънәгә ия түгел. Шунлыктан тарихи планда ясалма сүз телебезнең хәзерге торышында тамыр итеп кабул ителә. Калган сүзләрдә сүз төзүдә катнашкан элементлар, сүзнең морфологик кисәкләре ачык күренми, алар төрле сүз төркеменәренә карыйлар, ләкин алар аваз составы ягыннан охшаш һәм аларда мәгънә уртаклыгы күзәтелә, ягъни озынлык мәгънәсе. Бу борынгы исем хакас телендә сакланган.

Борынгы төрки тамыр йум-/йом- “тәгәрәү, тәгәрәтү” мәгънәсен аңлаткан [1, б.81; 3, б. 286; 4, б. 245-249], бу фигыльдән йомгак (исем), йомарла- (фигыль), йомры (сыйфат), йомыртка (исем) сүзләре ясалган. Себер татрлары диалектында әлеге тамырдан ясалган йомар “йомгак” сүзе дә очрый [6, б. 97].

Борынгы төрки тамыр йыл-/җыл- “шуышу, тиз хәрәкәтләнү”не белдергән [1, б. 65; 3, б. 266; 4, б. 40] һәм бу тамырдан елан (исем), елыш “кемгә яки нәрсә янына әкерен генә якынаю, хәрәкәтләнү, шуышу; ышыклану” (фигыль), елгыр “шома, җитез, хәрәкәтчән” (сыйфат), елдам “өлгер, җитез, хәрәкәтчән” (сыйфат) сүзләре ясалган. Кайбер сүзләр затка карата күчерелмә мәгънәдә дә кулланыла.

Йир-/йыр- борынгы төрки тамыры “еру” (саз еру, су еру) мәгънәсен белдергән [1, б. 65; 3, б. 268; 4, б. 203] һәм ерт (фигыль), ерткыч (исем), ерганак (исем) сүзләре бу тамырдан ясалганнар.

Борынгы төрки тамыр ай “аяз, аек” дигәнне аңлаткан [1, б. 24;4, б. 102]. Әлеге этимологик тамырдан айны- (фигыль), аек һәм аяз (сыйфат) сүзләре ясалган.

Борынгы төрки тамыр алп “көчле кеше, батыр, герой” мәгънәсен белдергән[3, б. 36; 4, б. 139]. Алып – татар телендә алып башлыча әкиятләрдә очрый торган гаят зур гәүдәле һәм физик көчле затны белдерә. Татар телендә бу тамырдан алпавыт “җир биләүче”, алпар “куәтле, батыр сугышчы, рыцарь” сүзләре ясалган [1, б. 16]

Борынгы төрки*уй/*уд* “оят” тамырыннанойа- дигән фигыль ясалган һәм оял- (фигыль) һәм оят (исем) сүзләреикенчел ясалма сүзләр тәшкил итәләр [1: 157; 4, б. 563].

Борынгы төрки сыу “авыр сулыш” тамырыннан сула- (фигыль) һәм сулыш (исем) сүзләре ясалган. Бу борынгы тамыр чагатай телендә сакланган [1: б. 182].

Атла- (фигыль) һәм адым (исем) борынгы синкретик *а:т-~*а:т тамырыннан ясалганнар [1, б. 22, 4, б. 322]. Хәзерге төрек телендә борынгы синкретик тамыр ат “адым” исем сүз төркеме буларак сакланган.

Тырна-/тырма- (фигыль) һәм тырма (исем) сүзләре дә тамырдаш сүзләр, борынгы тыр- “тырнау, тырмау” фигыленнән, төрек диалектларында сакланган [1, б. 217].

Ташы- (фигыль) и ташкын (исем) борынгы тыш “тышкы як” тамырынннан ясалган [1:б. 242].

Йомгаклап, шуны әйтергә кирәк: татар телендәге күп кенә борынгы тамыр сүзләр тел үсеше процессында төрле фонетик, морфологик һәм лексик үзгәрешләргә дучар ителәләр. Шуның нәтиҗәсендә ясалма сүзләр тамырлашалар. Сүзләрнең тамырлашуы төрле сәбәпләр белән аңлатыла: кайбер сүзләрнең борынгы тамырлары хәзерге татар телендә сакланмаган (озай-, атла-), тамырларның кайберләре фонетик үзгәрешләр кичергәннәр (ташы-, сулыш-). Кайбер нигезләрнең яңа мәгънә алулары да кушымчаларның, я тамырның катып калуына китерә.

Әдәбият

1. Әхмәтьянов Р. Г. Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге. –Казан: Татар.кит. нәшр., 2001. – 272 б.

2. Древнетюркский словарь / ред. В.М.Наделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев, А.М.Щербак. Л.: Наука, 1969. – 676 с.

3. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1986. – 328 с.

4. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. М.: Наука, 1974. Т. I. – 767 с.; 1978. Т. II. – 349 с.; 1980. Т. III. – 395 с.; 1989. Т. IV. – 292 с.

5. Татар грамматикасы. – Т. 1. – М.: “ИНСАН”, Казан: “Фикер”, 1998. – 512 б.

6. Тумашева Д. Г. Язык Сибирских татар. – Казань: Изд-во Казан.ун-та, 1968. – 181 с.

7. Харисова Ч.М. Хәзерге татар теле: морфемика, сүзясалышы, морфология (http://kpfu.ru/e-ksu/docs/Sovremennyj%20tatarskij%20yazyk:%20Morfemika,%20slovoobrazovanie,%20morfologiya_80629.pdf?p_random=231984
8. Хисамова Ф.М. Татар теле морфологиясе. – Казан: Мәгариф, 2015.– 336 б.

Заитова Динә Габдуллаҗан кызы,
М.Г.Имашев исемендәге Каенавыл урта мәктәбенең
татар теле һәм әдәбияты укытучысы.
Пермь крае, Барда районы, Россия
e-mail: dina.zaitova@mail.ru

УДК 81.373

ДИАЛЕКТАЛЬ ФРАЗЕОЛОГИЗМНАР

DIALEKTICAL IDIOMS

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы изучения диалектных фразеологизмов, распространённых в деревнях и сёлах Бардымского района Пермского края. В них отражается сфера жизни жителей района, их восприятие мира, национальное сознание.
Ключевые слова: диалектизм, фразеологизм
Abstract: The study of dialectical idioms, which are common in the villages of Barda area at Perm region are considered in the article. They reflect area residents, sphere of life, their perception of the world, the national consciousness.
Keywords: dialecticism, idiom.

Фразеологизмнар да, диалектлар да – халык иҗаты берәмлекләре. Фразеологик әйтелмәләр фәндә инде шактый өйрәнелгән. Алар буенча гыйльми хезмәтләр язылган, сүзлекләр төзелгән. Әйтик, рус теленнән чагыштырмалы тәрҗемә фразеологик сүзлекләр, мәкаләләр, кайбер аерым китапчыклар чыгарылу кебек фактлар, Л.Җәләй, Г.Әхәтов һәм башка галимнәребезнең гыйльми хезмәтләрен һәм китапларын санарга кирәк. Н.Исәнбәтнең 2 томлык "Татар теленең фразеологик сүзлеге" – халыктан бөртекләп җыйган тиңсез хәзинә. Аның 1977-1981 нче елларда 3 томда чыккан "Татар теленең аңлатмалы сүзлеге"ндә дә фразеологик әйтелмәләргә зур урын бирелгән.Татар диалектизмнары буенча да хезмәтләр юк түгел. Мәсәлән, Ф.С.Баязитованың "Татар теленең диалектологик сүзлеге", Н.Ш.Зимасов төзегән "Барда сүзлеге", күптөрле фәнни мәкаләләр. Ләкин аерым төбәктә, шул исәптән Барда районында, яшәүчеләр телендәге диалекталь фразеологизмнар ныклап өйрәнелмәгән. Үткен һәм образлы, абстракт, метафорик уйлау сәләтенә ия, җор телле, эмоциональ өлкән буын китә, алар белән "һәр рухи халәтне процессында тоту сәләтлеге, динамиклыгы һәм анимистик сихри җанлы сөйләм рухы сакланган"[4, б.8]. сөйләмебез дә үзен югалта, онытыла дип әйтсәк тә, әле халкыбызның хәтерендә, өлкән буын кешеләренең телендә бик күп истәлекләр, тел һәм рухи байлыгыбыз саклана. Ул хәзинәләрнең күпчелек өлешен без бары тик халыкның үзеннән өйрәнеп, язып алып кына саклый алабыз. Шуңа күрә бу хезмәттә Барда районының берничә авылында киң таралган диалекталь фразеологизмнары тупланды.

Бу түбәндәге максатларны күз алдында тотып эшләнде:

1.Киләчәк буын өчен диалекталь фразеологизмнарны саклап калу өчен теркәү;

2.Телебезнең бу җәүһәрләрен үзгәртмичә саклау өчен, Барда сөйләмендәгечә бирү.

Бу хезмәткә Барда районының Каенавыл, Кодаш, Байавыл, Султанай авылларында яшәүчеләрдән язып алынган фразеологизмнар теркәлде, аларның мәгънәләре аңлатылды, кайберләренең килеп чыгу тарихына кагылышлы мәгълүматлар да бирелде.

Тупланган материалны анализлаганнан соң, шундый кызыклы нәтиҗәләр ясалды:

1.Бер төркем фразеологизмнардагы сүзләрнең аерым-аерым мәгънәләре белән шул әйтем белдерә торган гомуми мәгънә арасында бернинди эчке бәйләнеш юк. Боларны Н.Исәнбәтчә фразеологик ныгымалар дип атарга була. Мәсәлән, гәпти булу (эч күпкәнче ашау), чүлмәк үрә эчү (авырлыклар күрү), каз май сөртү (урлау) һ.б.

2.Кайбер диалекталь фразеологизмнар составындагы аерым компонентларның мәгънәсе белән фразеологик әйтемнең төшенчәсе арасында уртак бәйләнеш булмаса да, шул төшенчәнең эчке мәгънәсен ниндидер охшашлыклар, тәңгәллекләр белән аңлатып бирергә була. Шуннан чыгып, паула кебек, Әпәтнең эте кебек, ут бөрчә кебек һәм шундыйрак башка берәмлекләрне фразеологик бөтеннәр дип йөртү дә бар.

3. Аерым кешеләрнең әйткән сүзләре дә, әдәби фразеологизмнар кебек, тотрыклы гыйбарәләр булып